

Історична антропологія

УДК 572.9:398.47

А. І. Темченко

СЕМАНТИКА ТІЛЕСНОСТІ В ЛІКУВАЛЬНИХ ПРАКТИКАХ УКРАЇНЦІВ ПОЛІССЯ

Анотація. У лікувальних практиках українців тіло людини асоціюється з Космосом. Показовим в цьому плані є мотив огородження недужого небесними світилами, що уподібнює тлінне тіло людини безсмертному Ісусу Христу, позбавляє його від земного мороку, пов'язаного з потойбічними істотами і хворобами. В текстах замовлянь сонце і місяць є зразком стабільності небесного руху, який проектується на земні процеси. Натомість образи вихору і вітру втілюють довільний рух, тому є причиною тілесного і психічного хаосу – переляку/епілепсії.

Ключові слова: міфологія, лікувальна магія, тіло, Космос, лікувальні практики.

Постановка проблеми. Останнім часом в гуманітарній галузі все більшої актуальності набувають питання антропоцентризму, що пояснюється переосмисленням місця і ролі людини у світі. У зв'язку з цим цікавим видається досвід попередніх поколінь, які уявляли людину і Всесвіт неподільним цілим.

Мета статті полягає у спробі реконструкції давніх космологічних уявлень українців на прикладі лікувальних текстів, записаних на території Полісся.

Аналіз останніх досліджень і публікацій та виклад осинового матеріалу. Питання антропоцентризму продовжують приваблювати увагу дослідників. Енциклопедією космологічних уявлень слов'ян є п'ятитомне видання «Слов'янські древності» [1], де опубліковані дослідження О. Белової, С. Толстої, Т. Агапкиної, Л. Виноградової та інших відомих учених-славістів. Цікавими є також видання ІМФЕ ім. М. Рильського, що стосуються символіки тіла людини в міфології українців [2].

Головною ознакою різних космогонічних доктрин є те, що тіло складає систему знаків, які проектується на усі сфери життя традиційного суспільства. Образні співвідношення тіла і космосу зафіксовані міфологічних системах народів світу. Зокрема в «Ригведі» творцем видимого буття вважається божественна пара: «Земля виникла з праматері, із землі виник світовий простір, з Адіті виник Дакша <...>, потім виникли боги» (Ригведа X, 72), а світ народжується подібно дитині: «Хто знає пуп Всесвіту? Хто знає небо і землю, повітряний простір?». В скандинавських сагах розповідається, що світ походить з тіла Еміра, з м'язів якого була створена земля, з кісток – гори, з черепа – небо, з крові – море, з волосся – дерева, із зубів – скелі, з мозку – хмари [3, 29, 46]. Міфологічні уявлення давніх народів відбилися в книжній традиції, зокрема каббалістичній і апокрифічній. Описи першолюдини Адама Кадмона нагадують міфи народів, які не належать до семітів. В апокрифічному творі «Бесіда трьох святителів» так пояснюється походження Всесвіту: «Почався білий світ від Святого Духа, від святого Духа самого Христа, Самого Христа Царя Небесного, сонце красне від лиця Божого, молодий місяць від грудей Божих, зірки – від риз Божих, самого Христа, Царя Небесного» [3, 44]. Схожі сюжети зустрічаємо в давніх лікувальних текстах українців: «Земля замок, а небо ключ, замкни це тіло, щоб не боліло, щоб червона кров не йшла» (земля/тіло – вода/кров – прим. авт.) [4, № 307].

Докладніше зупинимося на смислових зв'язках тіла людини з елементами ландшафту в лікувальній магії українців. В цьому аспекті особливої уваги заслуговують мотиви огородження/підперізування місяцем/зорями: «Ішла Божа Мати ясною горою, шовковою тра-

вою, *місяцем обгородилася, сонцем підперезалася*)/ «Ісус Христос *ожив* (ім'я) на світ, народився, опустився, *місяцем освітився, зорями огородився*» [4, № 445, 435]. Найчастіше мотив огороженія згадується в текстах від *переляку*. Крім практичних міркувань, де сонце і місяць є втіленням небесного світла, що протистоїть нічному мороку/хворобам, мотив підперізування зорями/сонцем слугує також запобіжним магічним засобом, оскільки передбачає створення захисного кола з сонця, місяця і зір. Застосування таких потужних, з погляду міфу, заходів зумовлено «специфікою» *переляку*, причиною якого є руйнівні природні стихії, що порушують цілісність космосу – вітер/вихор. За уявленнями українців вихор має нечисту природу, оскільки спричиняє ламання/перекручування, тобто перетворення рівного стебла на зламане, здорового волосся на переплутане (діал. «колтун»), «тихої» води на водоверть тощо. Звідси пояснення, чому походження вихору пов'язували з негативними міфічними персонажами, що спричиняють природний безлад (нечиста сила/чорт), або потойбічними істотами, що порушують соціальний устрій (душі самовбивць/нехрещених дітей, відьми) [5, 380].

Символічними є також текстові асоціації хворого з планетарним Ісусом Христом, який так само як індійський Пуруша, скандинавський Емір, іудейський Адам Кадмон, уособлює Космос/небесне світло (сонце, місяць і зорі), тому є зразком стабільності, рівноваги й чистоти. Відповідні порівняння мають спроектувати цілісність і непорушність Космосу на хворого, знешкодити нечисту силу, що вселилася в нього разом з вихором і стала причиною недуги¹. Підтвердженням цьому є інші тексти, де вигнання *переляку* здійснюється паралельно на двох рівнях – людському (плотському) і космічному (духовному): «Я від *переляку* замовляю, з *червоної крові, з білої кості* (людське – прим. авт.), з *тіла Христового, від лиця Господня* (космічне – прим. авт.)» [4, № 156]. Згадування поряд з тлінними кров'ю і кістками нетлінного «тіла Христового» і «лиця Господня» є своєрідним гарантом того, що хворобу буде знищено, оскільки духовна субстанція («тіло Христове») непідвласне тілесним недугам.

За логікою міфу тіло людини є моделлю Всесвіту, оскільки створене «за образом і подобою Божою», тому під час лікування може виконувати роль посередника, тобто бути засобом магічного впливу на природні явища. Лікуючи *переляк*, паралельно регулюється сила і напрямок вітру, який одночасно є причиною захворювання й руйнівних атмосферних явищ. Прикладом таких взаємозв'язків є тексти від епілепсії: «Вийшов Ісус Христос з Єрусалима – і став. Вийшла Божа Матір з Єрусалима і стала. Станьте, бурі, станьте, вітри, і станьте, буревії, і станьте, біси. Ісус Христос і Божа Матір, заспокойте ці бурі, ці втри, і всі святі, станьте в (ім'я) від цієї вітряної хвороби» [4, № 436]. Відповідні тексти мають зворотну спрямованість – а) угамування вітру угамовує психічний стрес; б) припинення епілептичного нападу припиняє надмірний порив вітру (тіло – модель Всесвіту/Космос – праобраз тіла).

Конкретизація міфологічних смислів простежується на прикладі текстових аналогій між «червоною кров'ю/жовтою кістю/білим тілом» з ріками/горами/землею: «Текла річечка кривава, на цій річці очеретинка лежить, очеретинка заломилася, кров зупинилася» [4, № 303]. Співвідношення водяних артерій з кров'яними судинами зафіксовано в текстах від вивиху, де священний Йордан порівнюється з кров'ю, тому його вода зцілює, наповнює життям. Звідси розуміння семантики хрещення як нового народження, де купіль асоціюється з кров'ю або родовими водами: «Стань кров, у рані, як вода в Йордані» [4, № 290]. Пор. зі звичаєм фарбувати хрест на Водохреща буряковим квасом, який надавав йому «кров'яного» забарвлення. «Хрещенська» вода тривалий час не псується (є живою), тому традиційно застосовується як ліки.

Текстові зв'язки ріки/крові з горами вказує на їхні обрядові паралелі, де м'язи і кістки уподібнюються землі і скелям: «Іде Ісус Христос на кам'яну *гору*; на камінь ступає, *кров* замовляє <...>. Із твоїх жил, з жовтих *костей*, білих *суглобів* складається (тіло – прим. авт.) раба Божого (ім'я), і *кров* замовляється і зупиняється» [6, 35]. Співвідношення кістяка з

¹ Згадані вище замовляння дублюють Євангельські мотиви вигнання демонів: «Коли ж звечоріло, привели до нього багатьох опанованих демонами. І він словом своїм вигнав духів та зцілив усіх, хто страждав»; «А коли він прибув на другий берег, у місцевість гадаримнів, йому назустріч з гробниць вийшли два чоловіки, опановані демонами. Вони були надзвичайно люті, тому ніхто не наважувався проходити тією дорогою. Раптом вони закричали: «Чого ти від нас хочеш, Божий Сину? Ти прийшов нас мучити передчасно?» Удалині паслося велике стадо свиней. Тоді демони почали благати його: «Якщо виженеш нас, то пошли в те стадо свиней». Він сказав їм: «Ідіть!» Вони вийшли з чоловіків та ввійшли у свиней, і все стадо кинулося з урвища в море та втопилось» (Матвія 8, 16, 28-32).

горами/скелями зустрічаємо в текстах «на щасливі пологи»: «Кам'яні гори, розпадяться, темні хмари, розійдяться, тіло біле, роздайсь, – немовля, на цей світ з'являйся» [4, № 22].

Ототожнення людського кістяка з елементами ландшафту є ознакою міфологічної синонімії, що простежується на прикладі зіставлення понять *скелет/скеля*, які мають спільний корінь **скълъ* і позначають об'єкти, пов'язані з твердістю/сухістю [7, 638]. В лікувальних текстах «кості» й «пісок» мають однаковий кольоровий код – вони «жовті» [4, № 684, 691], що співвідносить лікувальні тексти з етіологічними міфами (так, з іврити «Адам» – букв. «людина, виліплена з глини»), де людина твориться з «жовтої/червоної» глини [8, 88].

Рудименти смислових зіставлень природного і людського проявляється в сталих словосполученнях: «лице землі», «гірський хребет», «часовий пояс» тощо. В магійній лікувальній практиці під «лицем землі» може розумітися сакральна територія, природні підвищення, де розташували храми і святилища – ймовірно місце ураження блискавкою: «Святий Юрій, зійде на землю і золотим мечем, громом буде бити, вогнем палити, з *лиця землі* вас буде змітати, у чорне море кидати» [4, № 659]. Позитивне смислове навантаження «лиця землі» підтверджується наявністю опозиційного поняття укр. *поти-лиця* – «те, що знаходиться по ту сторону лиця», рос. затылок – буквально «за тилом». Його аналогами виступають міфологічні протиставлення, пов'язані з несприятливим для життя ландшафтом, місцем перебування нечистої сили – «гнилі болота/сині ліси/високі гори/жовті піски». На додаток варто зазначити про існування обрядових паралелей між людським обличчям і «лицем землі». Наприклад, неприпустимим вважалось зумисне биття поверхні землі або плювання на неї, що розцінювалося як зневага. Аналогічні заборони стосуються обличчя людини. Табу знімалося лише тоді, коли дію виконували з лікувальною метою або застосовували як оберег – мастили слиною чоло дитині або плювали через ліве плече. Відомими є також божіння землею/матір'ю/головою, на підтвердження чого їли жменю землі, що може бути рудиментами обрядового споживання тіла пращура.

Додатковими фактами символізації вищезазначеного поняття є те, що лице є ознакою персоніфікації (пор. «зберегти лице»), його можуть мати людина, а також земля, що конкретизує їхні міфологічні паралелі. На противагу людині ознакою тварин і нечистих істот є відсутність лиця: «Де нема лиця, там нема стида» [9, 172], тому вербальне знищення лиця ототожнювалося з поверненням хвороби до потойбічного світу: «Буду я тобі *лице заливати*, буду тобі очі випікати, буду тебе молитвами заклинати, буду тебе з християнської віри висилати [10, 127] (можливо, з цим пов'язана семантика перевертання предметів «лицем вниз» під час поховального обряду).

Смислові асоціації між тілом і землею простежуються в інших слов'янських народів. Зокрема, болгари вважали, що тіла велетнів ростуть, як гриби із землі [11, 301]. В східних слов'ян побутували обрядові заборони на земляні роботи до Благовіщення «бо земля спить», її шанобливо називали «матір'ю». За українськими віруваннями земляні кургани є залишками міфологічних пращурів [12, 31]. Аналогічні погляди проєктуються на людину. Так, серби вважали кістяк покійного є основою майбутнього тіла після того, як він воскресне з мертвих. Пор. з приказкою: «Були б кістки цілі, а тіло наросте». В лікувальних текстах тілесні ушкодження лікували землею: «Мурашка, побіжи, пісочку принеси, рабу Божому (ім'я) засипати раночку» [2, № 374]. Не поховані (не покриті землею) кістки можуть бути причиною існування «живого мерця», в якого відсутнє або спотворене тіло [13, 628]. Особливого значення надавали правильному розташуванню кістяка під час вторинного перепоховання покійного, яке здійснювалось тоді, коли випадково розкопували стару могилу. В цьому контексті важливим видається порядок розміщення тілесних органів, а саме «кісток» і «жил» як основи майбутнього тіла. Це пояснювалось тим, що наявність кісток є ознакою людської природи, оскільки в представників потойбічного світу вони відсутні [13, 628]. В лікувальних текстах нелогічний опис людської зовнішності є ознакою потойбічного/неживого: «Крикливиці, плаксивиці (дитячі хвороби), ідть на вечорниці, там *хлопці бородаті, дівки нузаті*, там п'ють і гуляють і вас вважають» [4, № 78], і семантично протиставляється послідовними (правильним) перерахуванням, що мають на меті моделювання здорового/живого тіла: «Я буду вишіптувати, заговорювати, викликати з <...> голови, → з ніг, → з пальців, → з суглобів, → з волосу, → з голосу, → з русої коси, → з краси, → з білого лиця, → з веселого серця, → з карих очей, → з плечей → з грудей. Тут тобі не стояти ... не томити ... душі з тілом не розлучати» [6, 63–64]. Дефективність тіла є

наслідком його неправильного складання/«нового конструювання», тому порядок називання органів, звідки відсилалась хвороба, витримували в певному порядку. Звідси отожднення фізичних вад як ознаки порушення тілесного порядку зі здатністю шкодити: «Йде святий Юрій, святий Микола ... Зустрічає Божа Матір: «Куди ідеш святий Юрій, святий Микола?» «Ідемо, Божа Мати, рабу Божому (ім'я) переляк шептати, від сліпих, від кривих, від калік, от поганих язиків» [4, № 247]. Українці вважали, що «бридкі старі жінки <...> легко стають відьмами. Так саме бридкі чоловіки робляться відьмаками. Взагалі, всякі потвори – то відьми чи відьмаки» [14, 182].

Висновки. В лікувальних текстах українців, так само як в міфології інших народів, тіло людини асоціюється з Космосом. Показом в цьому плані є мотив огороження недужого небесними світилами, що уподібнює тлінне тіло людини безсмертному Ісусу Христу (абсолютному світлу, Космосу), позбавляє його від земного мороку, пов'язаного з потойбічними істотами і хворобами. Отожднення Всесвіту з Ісусом Христом указує на те, що Космос є живим, що відповідає міфологічним доктринам інших народів, а також книжній традиції, зокрема каббалістичній.

Логіка мотиву огороження криється в асоціаціях – сонце і місяць є зразком стабільності небесного руху, який проєктується на земні процеси. Натомість вихор і вітер втілюють довільний рух, тому є причиною тілесного і психічного хаосу – переляку/епілепсії. Основними характеристиками цих хвороб є порушення соціальної орієнтації, тому в текстах вживаються образи неба (абсолютна статика), астральних світил (зразковий порядок).

Смислові зіставлення людини і космосу пояснює, що причини захворювання можуть бути ідентичними. Так, вихор є причиною як переляку, епілепсії, так і природного безладу, паводок асоціюється з кровотечею, ламання дерева провокує перелом тощо (пор. з тотемними уявленнями про перестеляння душі в дерево). У зв'язку з цим в лікувальних практиках тіло є посередником між світом людей і світом природи, тому є об'єктом магічних маніпуляцій. Зокрема, лікуючи тіло хворого, паралельно могли впливати на природні явища. Це пояснює, чому основними об'єктами маніпуляцій виступають кров, кістка, тіло. «Червона кров» живить тіло (червоний – колір життя), вона є священною субстанцією, вмістилицем душі, порівнюється зі священною рікою, «душею людства» Йорданом, тому асоціюється з ріками, які живлять землю: «З Ісуса Христа три ріки текло: водяні, кам'яні, кров'яні» [4, № 281]. «Жовта кість» є основою тіла, а її колір указує на присутність життя (жовтий наближений до червоного) і протиставляється «білій кісті» (омита дощами й обвіяна вітром) асоціюється з каменем (основою ландшафту). «Біле тіло» свідчить про його чистоту і здоров'я й асоціюється зі «святою» землею. Міфологічні паралелі крові, кісток, тіла з природними об'єктами спонукають до відродження й очищення води, каменя і землі, що пояснює логіку жертвоприношень молодих і здорових, а не старих і хворих.

Список використаної літератури

1. Славянские древности: этнолингвистический словарь : в 5 т. / [под ред. Н. И. Толстого]. – М. : Международные отношения, 1995–2012.
2. Тіло в текстах культур. Студії з культурної антропології / [за ред. Г. А. Скрипник]. – К. : НАН України, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського, 2003. – 222 с.
3. Топоров В. Н. О структуре некоторых архаических текстов, соотносимых с концепцией «мирового дерева» / В. Н. Топоров // Труды по знаковым системам, V / [отв. ред. Ю. Логман]. – Тарту, 1971. – С. 9–62.
4. Полесские заговоры (в записях 1970 – 1990-х гг.) / [сост. подготовка текстов и коммент.: Т. А. Агапкиной, Е. Е. Левкиевской, А. Л. Топоркова]. – М. : Индрик, 2003. – 752 с.
5. Левкиевская Е. Е. Вихрь / Е. Е. Левкиевская // Славянские древности: этнолингвистический словарь : в 5 т. / [под ред. Н. И. Толстого]. – М. : Международные отношения, 1995. – Т. 1. – С. 379–382.
6. Рецепти народної медицини, замовляння від хвороби (записані Я. П. Новицьким, П. С. Єфименком, В. П. Милорадовичем) // Українські чари / [упоряд. О. М. Таланчук]. – К., 1992. – С. 32–95.
7. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / М. Фасмер ; [пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачёва] ; [под ред. и с предисл. Б. А. Ларина]. – М. : Прогресс, 1987. – Т. 4. Т–Ящур. – 864 с.
8. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях / Г. Булашев. – К. : Довіра, 1992. – 414 с.
9. Українські приказки, прислів'я і таке інше. Збірники О. В. Марковича та інших. Уклав М. Номис / [упоряд. прим. та вступ. ст. М. М. Пазяка]. – К. : Либідь, 1993. – 766 с.
10. Чубинський П. П. Мудрість віків. Українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського : в 2 т. / П. П. Чубинський. – К. : Мистецтво, 1995. – Т. 1. – 224 с., ілюстр.
11. Белова О. В. Великан / О. В. Белова // Славянские древности: этнолингвистический словарь : в 5 т. / [под ред. Н. И. Толстого]. – М. : Международные отношения, 1995. – Т. 1. – С. 301–302.

12. Записки о Южной Руси: Издал П. Кулиш. – К. : Дніпро, 1994. – 719 с. – Репринтное издание.
13. Белова О. В. Кости / О. В. Белова, С. М. Толстая // Славянские древности: этнолингвистический словарь : в 5 т. / [под ред. Н. И. Толстого]. – М. : Международные отношения, 1999. – Т. 2. – С. 631–633.
14. Митрополит Іларіон Дохристиянські вірування українського народу. Іст. реліг. монограф. – К. : АТ «Оберіг», 1991. – 424 с.

Одержано редакцією 20.01.2015

Прийнято до публікації 13.02.2015

Аннотація. *Темченко А.І. Семантика телесности в лечебных практиках украинцев Полесья. В лечебных практиках украинцев тело человека ассоциируется с Космосом. Показательным в этом плане выступает мотив ограждения нездорового небесными светилами, что отождествляет тленное тело человека бессмертному Иисусу Христу, освобождает его от земного мрака, который ассоциируется с потусторонними существами и болезнями. В текстах заговоров солнце и месяц исполняют роль образцов стабильности небесного движения, который проецируется на земные процессы. Вместе с тем, образы вихря и ветра воплощают неупорядоченное движение, поэтому способствуют возникновению телесного и психического хаоса – перепуга / эпилепсии.*

Ключевые слова: мифология, лечебная магия, тело, Космос, лечебные практики.

Summary. *Temchenko A.I. Bodily forms of semantization in the Healing Magic of the Ukrainians. The author studies Ukrainian healing texts, the human of that body is associated with the Cosmos. The identification of the Universe with Jesus Christ indicates that the Cosmos is alive, which corresponds to mythological doctrines of other nations, as well as portrait tradition, including a cabalistic one. The motive of enclosing is in association: the Sun and the Moon is an example of the stability of celestial motion, which is projected to terrestrial processes. Semantic matching of man and the Cosmos explains that the causes of the disease can be identical. The body is a mediator between the world of humans and the natural world in healing practices. This explains why the main objects of manipulation are the blood, bone, flesh. Mythological symbols of blood, bone, and flesh with natural objects stimulate the regeneration and purification of water, stone, and the earth and explain the logic of sacrificing the young and healthy, but not the old and sick.*

Key words: mythology, healing magic, body, Cosmos, healing practices.

УДК 398.8:94(497.11)

О. А. Брайчевська

СЕРБСЬКІ НАРОДНІ ПІСНІ ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ ІСТОРІЇ ЕТНОСУ

Анотація. У статті розглянуто сюжети та особливості трактування історичного минулого в ряді героїчних сербських народних пісень, опублікованих відомим сербським філологом, фольклористом, істориком Вуком Караджичем. Історичну основу їх сюжетів складають події і факти, що мали місце в сербській історії й пов'язані з процесами утворення середньовічної держави, феодалними міжусобними війнами сербських феодалів, обороною сербських земель від турецького вторгнення та визвольною боротьбою проти турецьких поневолювачів. Опис життя та оцінка діяльності відомих історичних особистостей в сербських народних піснях можуть бути використані для уточнення, доповнення та нової інтерпретації як добре відомих, так і маловідомих історичних фактів.

Ключові слова: історія Сербії, героїчні пісні, Неманичі, Мілош Обілич, Мрнявчевичі, гайдучькі пісні, гайдук Вуядин.

Постановка проблеми. Сербські народні пісні, науковий інтерес до яких виник ще в період національного відродження південнослов'янських народів, продовжують залишатися об'єктом дослідницьких студій, головним чином фольклорних, мистецтвознавчих, лінгвістичних. Разом з тим, цей різновид усної народної творчості, з точки зору усної історії, містить величезну кількість історичної інформації, яка становить значний інтерес для дослідників різних періодів і аспектів сербської історії.

Аналіз основних досліджень і публікацій. В українській історіографії сербські народні пісні досліджувалися переважно етнографами та філологами в контексті фольклористичних та науково-культурних зв'язків українського народу з південними слов'янами. Цій проблематиці присвячені праці відомого українського славіста М. Гуця [1, 229–240; 2; 3; 4, 110–14; 5, 54–81, 211–225; 6, 185–212]. Історичне підґрунтя сербських народних пісень та їх інформаційно-історична складова почали вивчатися лише нещодавно, зокрема, цій проблемі присвячена публікація Б. Кріля [7, 256-261].